

Μακεδονικά

Τόμ. 39, Αρ. 1 (2010)

39

Ο Φ. Πέτσας και η νεότερη έρευνα σε οχυρωμένες θέσεις του Ανατολικού Βερμίου (περιοχή Κουμαριάς)

Νεκτάριος Πουλακάκης

doi: [10.12681/makedonika.695](https://doi.org/10.12681/makedonika.695)

Copyright © 2015, Νεκτάριος Πουλακάκης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Πουλακάκης Ν. (2010). Ο Φ. Πέτσας και η νεότερη έρευνα σε οχυρωμένες θέσεις του Ανατολικού Βερμίου (περιοχή Κουμαριάς). *Μακεδονικά*, 39(1), 157-173. <https://doi.org/10.12681/makedonika.695>

Ο Φ. ΠΕΤΣΑΣ ΚΑΙ Η ΝΕΟΤΕΡΗ ΕΡΕΥΝΑ ΣΕ ΟΧΥΡΩΜΕΝΕΣ
ΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΟΥ ΒΕΡΜΙΟΥ (ΠΕΡΙΟΧΗ ΚΟΥΜΑΡΙΑΣ)

«Το Βέρμιο ανήκει στα εγκάρδια βουνά, στα βουνά που δεν τα τρομά-
ξεις με τ' απόκρημνα ύψη τους, που δεν τα βαριέσαι με την αδυσώπητη μο-
νοτονία τους, που συμπυκνώνεσαι αμέσως μαζί τους και τα παίρνεις με όλη
σου την ευχαρίστηση πιστούς συντρόφους στο ταξίδι σου»¹. Με τον παρα-
πάνω τρόπο χαρρακίζει ο Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος το όρος Βέρμιο, στην
ανατολική πλευρά του οποίου αναπτύχθηκε έντονη ανθρώπινη δραστηριό-
τητα και συνεχής κατοίκηση από την αρχαιότητα έως σήμερα².

Αφορμή για την έρευνα στην ανατολική πλευρά του Βερμίου όρους
στην περιοχή της Κουμαριάς αποτέλεσαν παλιές αναφορές του Φ. Πέτσα για
τη θέση *Μεγάλο Καστρί* της κοινότητας Κουμαριάς του Δήμου Βέροιας
(Εικ. 1). Στη θέση αυτή, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο 1241 μ. σώζονται
σε καλή κατάσταση «λείψανα αρχαίων τειχών ακροπόλεως» σε δύο γειτο-
νικούς λόφους. Σε έγγραφο του προς τον πρόεδρο της κοινότητας Κουμα-
ριάς στις 27 Μαΐου 1963 ο Φ. Πέτσας αναφέρει χαρακτηριστικά:

*«Έχομεν την τιμήν να γνωρίσωμεν υμίν, ότι εν θέσει “Καστρί” της
περιοχής σας σώζονται λείψανα αρχαίων τειχών ακροπόλεως, την
οποίαν επεσκέφθη προ ετών. Τα σωζόμενα τείχη εφωτογράφησα και
εσχεδιάσα προχείρως, εκ της μελέτης των δε διεπίστωσα, ότι αποτε-
λούν σπουδαιότατα λείψανα της μακεδονικής ιστορίας. Αι αρχαιότη-
τες, ως γνωστόν, προστατεύονται υπό του Νόμου της ελληνικής πατρί-
δος μας, οι οποίοι επιβάλλουν ποινάς αυστηράς εις τους βλάπτοντας
τα αρχαία.*

*Όθεν παρακαλώ όπως έχετε ταύτα υπ' όψιν και αποτρέψητε πάσαν
βλάβην των αρχαίων της περιφερείας σας, κοινοποιούντες το περιεχό-
μενο του παρόντος και εις τους κατοίκους της κοινότητός σας».*

1. Ι. Μ. Παναγιωτόπουλος, *Ελληνικοί ορίζοντες*, Αθήνα 1959², σ. 52.

2. Για την αρχαιολογική έρευνα στις νοτιοανατολικές υπώρειες του Βερμίου όρους
και στα ημαθιώτικα Πιέρια με την προγενέστερη βιβλιογραφία βλ. συγκεντρωτικά Α.
Κοτταρίδη, «Η ορεινή Ημαθία στην Πρώμη Εποχή του Σιδήρου (11ος - 7ος αι π.Χ.)»,
στο ΚΕΡΜΑΤΙΑ ΦΙΛΙΑΣ. *Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Τουράτσογλου, Β' ΕΠΙ-
ΓΡΑΦΙΚΗ-ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ-VARIA*, Αθήνα 2009, 215-225. Ε. Στεφανή, «...όρος Βέρ-
μιον άβατον υπό χειμώνος»: τοπίο και κατοίκηση στην ημιορεινή Ημαθία», στο Μ. Τι-
βέριος - Π. Νίγδελης - Π. Αδάμ-Βελένη (επιμ.), *Θρεπτήρια. Μελέτες για την Αρχαία Μα-
κεδονία, Θεσσαλονίκη 2012*, σσ. 26-63.

Κατά την έρευνά στο παλιό φωτογραφικό αρχείο της υπηρεσίας μας δεν εντοπίστηκε οποιοδήποτε σχέδιο, βρέθηκαν ωστόσο μερικές φωτογραφίες από το *Μεγάλο Καστρί*, στην πίσω πλευρά δύο εκ των οποίων είναι γραμμένη χειρόγραφα η ημερομηνία «1.6.58». Αυτή είναι πιθανότατα η ημερομηνία κατά την οποία ο Φ. Πέτσας επισκέφθηκε την περιοχή, φωτογράφησε και σχεδίασε πρόχειρα τα τείχη.

Από τότε καμιά δραστηριότητα δεν παρατηρείται στην περιοχή μέχρι το 1996, όταν πραγματοποιεί αυτοψία η τότε αρχαιολόγος της ΙΖ' ΕΠΚΑ κ. Ε. Στεφανή, κατά την οποία περισυνέλλεξε μικρή ποσότητα κεραμικής.

Η έρευνα στην περιοχή της Κουμαριάς πραγματοποιήθηκε την άνοιξη και το καλοκαίρι του 2006 και το καλοκαίρι του 2007³. Στη θέση *Μεγάλο Καστρί* πραγματοποιήθηκαν επανειλημμένες αυτοψίες κατά τις οποίες περιυλλέχθηκε μικρή ποσότητα αδιάγνωστης κεραμικής, ενώ προχωρήσαμε στη διενέργεια τριών δοκιμαστικών τομών με στόχο την εύρεση στοιχείων για τη χρονολόγηση και τη διακρίβωση της διάρκειας χρήσης των οχυρώσεων, με πενιχρά ωστόσο αποτελέσματα. Αναγνωρίζοντας τη σπουδαιότητα της θέσεως η υπηρεσία μας προχώρησε στην τοπογραφική αποτύπωση των τειχών (Εικ. 2) και συνέταξε τον φάκελο για την κήρυξη – οριοθέτηση του αρχαιολογικού χώρου. Πραγματοποιήθηκε επίσης σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του τείχους στο βόρειο λόφο (Εικ. 3).

Επιπλέον, πραγματοποιήθηκε περιορισμένη επιφανειακή έρευνα στην ευρύτερη περιοχή της Κουμαριάς, μεταξύ του σύγχρονου οικισμού και του Βρωμιόπηγαδου, όπου μετά από υπόδειξη κατοίκων της περιοχής, εντοπίστηκαν τρεις νέες οχυρές θέσεις (Εικ. 1), ενώ καθαρίστηκε ένας συλημένος κιβωτιόσημος τάφος στην πλαγιά λόφου που ανήκει σε ευρύτερο νεκροταφείο⁴ (Εικ. 1).

Η θέση *Μεγάλο Καστρί*⁵ βρίσκεται στα ΝΔ του σύγχρονου οικισμού της Κουμαριάς. Αποτελείται από δύο οχυρωμένους λόφους, τον βόρειο και τον νότιο, που ενώνονται μεταξύ τους με την σταδιακή κλίση του εδάφους. Στη δυτική πλευρά τους προστατεύονται από μια απότομη, βαθιά χαράδρα, την Γκαβάνα. Ομαλότερη είναι η πρόσβαση από την ανατολική και βόρεια πλευρά. Η θέση, που βρίσκεται σε στρατηγικό σημείο, ελέγχει την κοιλάδα που οδηγεί από τη Βέροια προς το Κάτω Βέρμιο (Σέλι) προς βορρά και το

3. Σημαντική παρακίνηση στην έρευνα της περιοχής και βοήθεια στην επαφή με τους ντόπιους μας προσέφερε ο βεροιώτης αρχαιολόγος κ. Στ. Λιούλιας, τον οποίο και από τη θέση αυτή ευχαριστώ.

4. Για τον κιβωτιόσημο τάφο στη θέση *Παλιούρια* βλ. Ν. Πουλακάκης, ΑΔ 61 (2006), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

5. Για το *Μεγάλο Καστρί*, βλ. Πουλακάκης, ό.π. (σημ. 4).

Ξηρολίβαδο προς δυτικά. Πρόκειται για σύγχρονους δρόμους που ακολουθούν τις ίδιες αρχαίες διαβάσεις.

Ο βόρειος λόφος έχει υψόμετρο 1241 μ. Είναι τειχισμένος περιμετρικά στο μεγαλύτερο μέρος του, εκτός από τη δυτική του πλευρά, όπου το απόκρημνο του εδάφους δεν καθιστούσε αναγκαία την ύπαρξη τείχους. Το τείχος, που έχει κατασκευαστεί με ακανόνιστους μικρούς και μεγαλύτερους όγκους μαρμάρου, χωρίς τη χρήση συνδετικού υλικού, σώζεται σε ύψος 1,00-1,50 μ, ενώ σε ορισμένα σημεία το ύψος του ξεπερνά και τα 2 μ. (Εικ. 4). Σε άλλα σημεία στη ΒΔ και ΝΑ πλευρά του έχει καταρρεύσει. Το πλάτος του δεν είναι σαφές καθώς στην πάνω πλευρά του έχει γκρεμιστεί, κυμαίνεται ωστόσο από 1,50-1,70 μ. (Εικ. 5) Η περίμετρός του έχει μήκος 361,83 μ., ενώ ο τειχισμένος λόφος έχει εμβαδόν 14.841 τ.μ. Στο εσωτερικό της οχύρωσης διακρίνονται επιφανειακά κατόψεις κτηρίων, ενώ εντοπίστηκαν και οι θέσεις λατόμησης του γκριζου μαρμάρου, από όπου έχει εξορυχθεί το υλικό για την κατασκευή του τείχους.

Η ανατολική πλευρά του τείχους στον βόρειο λόφο, από την οποία η πρόσβαση στην ακρόπολη είναι ευκολότερη, ενισχύεται σε τρία σημεία από ορθογώνιους, μακρόστενους χώρους που διαμορφώνονται με δεύτερο τοίχο στην εσωτερική πλευρά τους (Εικ. 6). Οι χώροι αυτοί είναι κλειστοί, δεν έχουν άνοιγμα προς το εξωτερικό και η πρόσβαση σε αυτούς θα γινόταν από τον όροφο. Το πλάτος στο εσωτερικό τους κυμαίνεται από 0,50-0,70 μ. και το μήκος τους είναι περί τα 4-5 μ.

Ο μεσαίος ορθογώνιος χώρος (Εικ. 7) έχει σχήμα Γ με ένα σκέλος του να εισχωρεί προς το εσωτερικό του οχυρωμένου χώρου. Δίπλα σ' αυτόν διαμορφώνεται ένα άνοιγμα, πλάτους 3,00-3,20 μ. Πρόκειται πιθανότατα για την κύρια πύλη στον οχυρωμένο χώρο. Μεγάλος επίπεδα διαμορφωμένος όγκος μαρμάρου και άλλοι μικρότεροι λίθοι σχηματίζουν το κατώφλι της, ενώ μία κυκλική βάθυνση στο δυτικό άκρο του καταφλιού σχετίζεται μάλλον με την τοποθέτηση της θύρας.

Η ερμηνεία των ορθογώνιων αυτών χώρων δεν είναι σαφής. Παρά το γεγονός ότι αναπτύσσονται προς το εσωτερικό του τειχισμένου χώρου και όχι προς το εξωτερικό είναι πιθανόν ότι λειτουργούσαν ως «πυργοειδείς κατασκευές»⁶, που θα ενίσχυναν την άμυνα στα σημεία όπου το τείχος ήταν περισσότερο ευάλωτο στην ανατολική πλευρά του λόφου, ενώ ο σωζόμενος κλειστός χώρος θα είχε πιθανόν αποθηκευτικό χαρακτήρα. Η πρόσβαση σ' αυτόν θα γινόταν με ξύλινη κλίμακα από τον όροφο, αφού δεν υπάρχουν λίθινες κλίμακες ανόδου. Ο πύργος σε σχήμα Γ με την προβολή του σκέλους

6. Οι πυργοειδείς κατασκευές αριθμούνται συμβατικά από ΒΔ προς ΝΑ ως πύργος 1, 2 και 3.

του προς το εσωτερικό του οχυρωμένου χώρου είχε σκοπό την αποτελεσματικότερη προστασία της πύλης που διαμορφώνεται στο σημείο αυτό. Ανάλογη ενίσχυση του τείχους συναντούμε και στην οχυρωμένη θέση *Καστρί Μεταμόρφωσης* στην επαρχία Βοΐου του Νομού Κοζάνης, όπου, σύμφωνα με την Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, το τείχος, πλάτους 1,70 μ., έχει ενισχυθεί με δεύτερη σειρά ίσου πλάτους επί 10 μ., σε τμήμα της δυτικής πλευράς του⁷.

Υπήρξε η σκέψη μήπως οι ορθογώνιοι αυτοί χώροι κατασκευάστηκαν κατά την περίοδο του εμφυλίου πολέμου, όταν η περιοχή ήταν έδρα στρατιωτικών επιχειρήσεων. Ωστόσο, την άποψη αυτή δεν υποστηρίζουν τα παρακάτω: 1. προφορικές μαρτυρίες κατοίκων της Κομμαριάς βεβαιώνουν ότι υπήρχαν και παλιότερα, πριν από τον εμφύλιο πόλεμο, 2. ο τρόπος δόμησης των τοίχων των ορθογώνιων χώρων είναι ο ίδιος μ' αυτόν στο υπόλοιπο τείχος, 3. οι πλάγιοι τοίχοι των ορθογώνιων κατασκευών συμπλέκονται με το εξωτερικό τείχος, όπως φαίνεται σε ορισμένα σημεία στο εσωτερικό τους, γεγονός που δείχνει ότι είναι σύγχρονα κατασκευασμένοι, 4. οι ορθογώνιες αυτές κατασκευές δεν έχουν τα χαρακτηριστικά των οχυρωματικών έργων που κατασκεύαζαν οι στρατιώτες την περίοδο του εμφυλίου πολέμου: οι χώροι είναι πολύ στενοί, κλειστοί από όλες τις πλευρές, γεγονός που δυσκολεύει την κίνηση με ασφάλεια. Μικρά πυροβολεία που έχουν εντοπισθεί σε άλλες θέσεις στο Βέριο έχουν πάντα ανοικτή τη μία πλευρά. Με βάση τα παραπάνω θεωρείται βέβαιο ότι οι ορθογώνιες αυτές κατασκευές είναι σύγχρονες με το υπόλοιπο τείχος και είχαν προφανές στόχο να το ενισχύσουν στην πλευρά που ήταν πιο ευπρόσβλητο.

Άλλες ωστόσο κατασκευές, πρόχειροι τοίχοι ή διευθετήσεις των λίθων του τείχους σε ορισμένα σημεία μπορεί να προέρχονται από την περίοδο του εμφυλίου πολέμου ή ακόμα από βοσκούς, οι οποίοι δημιουργούν χώρους για σταυλισμό των ζώων ή υπήνεμα σημεία για προφύλαξη από τους ανέμους. Ένας τέτοιος ωοειδής χώρος, διαστάσεων 2,50 × 2 μ., διαμορφώνεται στη βόρεια πλευρά του τείχους στην πάνω επιφάνειά του.

Νεότερη κατασκευή αποτελούν πιθανότατα και δύο διαφορετικά άνηδρα στη νότια και νοτιοανατολική εξωτερική πλευρά του τείχους στο βόρειο λόφο, τα οποία διαμορφώνονται με σειρά λίθων που έχουν τοποθετηθεί ακανόνιστα. Οι λίθοι αυτοί δεν φαίνεται να συνδέονται οργανικά με την εξωτερική πλευρά του τείχους. Πρόκειται μάλλον για μεταγενέστερη διάμρφωση του χώρου.

Στον νότιο λόφο έχει κατασκευαστεί ένα διατείχιμα (Εικ. 8) που διατρέχει την κορυφή του με κατεύθυνση αρχικά από βορειοδυτικά προς νοτι-

7. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, *Βόιον - Νότια Ορεστίς. Αρχαιολογική έρευνα και ιστορική τοπογραφία*, Θεσσαλονίκη 1999, σσ. 226-227.

οανατολικά και στη συνέχεια στρέφεται προς το νότο. Το διατείχιμα, το οποίο έχει συνολικό μήκος 431,31 μ., σχηματίζει ένα δεύτερο οχυρωμένο χώρο με εμβαδόν 32.305 τ.μ. Η δόμηση του τείχους είναι και εδώ ακανόνιστη με μορφή ξερολιθιάς, χτισμένο με μεγάλους και μικρούς ακανόνιστους όγκους γκρίζου μαρμάρου. Το ύψος του κυμαίνεται από 1,00-1,50 μ. κατά σημεία, ενώ το πλάτος του από 1,50-1,80 μ. Στο μέσο περίπου του μήκους του, στο σημείο που σχηματίζει γωνία και στρέφεται προς τα ΒΔ διαμορφώνεται με λίθους στην εξωτερική του πλευρά κυκλικός σχεδόν χώρος, ο οποίος δεν είναι βέβαιο αν ανήκει σε πύργο από την αρχική χρήση της οχύρωσης ή πρόκειται για μεταγενέστερη κατασκευή. Δίπλα σ' αυτόν είναι πιθανόν ότι σχηματιζόταν η πύλη προς το εσωτερικό του οχυρωμένου χώρου, όπου δεν εντοπίστηκαν κατάψεις κτηρίων. Οι οχυρώσεις στους δύο γειτονικούς λόφους δεν επικοινωνούν μεταξύ τους, αλλά απέχουν 216 μ. περίπου.

Στην ανατολική κλιτύ των δύο λόφων έχουν αναπτυχθεί ήδη μετά το δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο πολλά λατομεία, από τα οποία εξάγεται το μάρμαρο της Κουμαριάς, τα οποία έχουν αλλοιώσει αισθητικά σε μεγάλο βαθμό το ευρύτερο φυσικό περιβάλλον, ενώ η άμεση γειτνίαση τους με τα αρχαία τείχη τους δημιουργεί στατικά προβλήματα. Σήμερα από τα υπάρχοντα λατομεία της περιοχής κανένα δεν λειτουργεί.

Εκτός από το *Μεγάλο Καστρί* η έρευνά μας επικεντρώθηκε στην ευρύτερη περιοχή της Κουμαριάς, όπου εντοπίστηκαν τρεις νέες οχυρωμένες θέσεις.

Στη θέση *Πάτωμα*⁸ (Εικ.1), ανατολικά από τον σύγχρονο οικισμό της Κουμαριάς, ο κ. Ν. Τζίμας, κάτοικος Κουμαριάς, μας υπέδειξε θέση όπου εντοπίζονται υπολείμματα τειχών, στα νοτιοδυτικά και νοτιοανατολικά σύγχρονων μαντριών. Η θέση βρίσκεται σε υψόμετρο περί τα 700 μ. Στα νοτιοδυτικά των μαντριών σώζεται διαλυμένο τμήμα σκέλους τείχους σε μήκος 30-40 μ. και κατεύθυνση ΒΑ → ΝΔ. Σε δύο άλλα σημεία σώζονται τμήματα του τείχους με ευδιάκριτες παρειές. Πρόκειται προφανώς για τμήμα οχύρωσης στην πλαγιά του λόφου, το μέγεθος και η πορεία της οποίας δεν κατέστη δυνατόν να καθοριστεί. Στη συγκεκριμένη θέση δεν βρέθηκε κεραμική, ωστόσο, από κοντινή περιοχή παραδόθηκε πρόσφατα μια χάλκινη αιχμή βέλους⁹. Η θέση έχει άμεση οπτική επαφή με το *Μεγάλο Καστρί*.

Σε λόφο στη θέση *Μικρό Καστρί*¹⁰ (Εικ.1), στα νοτιοανατολικά της

8. Για τη θέση *Πάτωμα*, βλ. Πουλακάκης, *ό.π.* (σημ. 4).

9. Στα νοτιοανατολικά των ίδιων μαντριών σώζονται πολλοί σωροί λίθων, οι οποίοι θα μπορούσαν να προέρχονται από κτίσματα ή τη διάλυση τείχους. Ωστόσο πιθανά δεν εντοπίστηκε σαφή παρειά οικοδομήματος.

10. Για τη θέση *Μικρό Καστρί*, βλ. Πουλακάκης, *ό.π.* (σημ. 4).

κοινότητας Κουμαριάς, ο κ. Γ. Λιούλιας, κάτοικος Κουμαριάς, μας υπέδειξε οχυρωμένη θέση. Η κορυφή του λόφου είναι τειχισμένη από τη βόρεια, τη δυτική και νότια πλευρά, ενώ η ανατολική προστατεύεται από βαθιά χαράδρα, οπότε δεν ήταν απαραίτητη η ύπαρξη τείχους. Το τείχος σώζεται κατά σημεία σ' όλο του το πλάτος (διακρίνονται σαφώς οι παρειές του), ενώ οι λίθοι του έχουν κατρακυλήσει εξωτερικά και εσωτερικά του. Στη βόρεια πλευρά το τείχος σχηματίζει γωνία: στη θέση αυτή είναι πιθανή η ύπαρξη τετράγωνου ή ορθογώνιου πύργου, ο οποίος θα προστάτευε την πύλη. Στο εσωτερικό της οχύρωσης δεν διακρίνονται κατόψεις κτηρίων. Περισυλλέχθηκε όμως αρκετή κεραμική που ανήκει στα ελληνιστικά, πιθανόν δε και στα υστεροκλασικά χρόνια. Η θέση, η οποία βρίσκεται σε απόλυτο υψόμετρο 692 μ. στην κορυφή του λόφου, έχει άμεση οπτική επαφή με το *Μεγάλο Καστρί* στα δυτικά της¹¹.

Στη θέση *Κάστρο*¹² στην περιοχή του Βρωμοπήγαδου (Εικ. 1) ο κ. Ν. Γκόλας, κάτοικος Κουμαριάς, μας υπέδειξε οχυρωμένο λόφο. Η πρόσβαση στην περιοχή είναι εξαιρετικά δύσκολη. Η δυτική πλευρά του λόφου είναι τελείως απόκρημη, ενώ η θέση προσεγγίζεται μόνο από ανατολικά μέσω της περιοχής του Κωστοχωρίου μετά από πεζοπορία μιας περίπου ώρας. Βρίσκεται σε υψόμετρο περί τα 700 μ. Ο λόφος οχυρώνεται στη βόρεια, ανατολική και νότια πλευρά του από τείχος, από το οποίο σώζονται στη θέση τους μερικοί μεγάλοι γωνιασμένοι λίθοι. Κυκλική διευθέτηση λίθων σε ένα σημείο σε επαφή με την εξωτερική πλευρά του τείχους μπορεί να σχετίζεται με υπολείμματα κυκλικού πύργου. Κατά την επιφανειακή έρευνα στον χώρο δεν βρέθηκε καθόλου κεραμική, λόγω της πολύ πυκνής βλάστησης που καλύπτει όλο τον λόφο.

Για τη χρονολόγηση των οχυρώσεων στις παραπάνω θέσεις δεν υπάρχουν σαφή δεδομένα. Γενικά το πρόβλημα χρονολόγησης των αρχαίων τειχών, ιδιαίτερα δε όταν αυτή δεν στηρίζεται σε σαφή ανασκαφικά δεδομένα και μαρτυρίες από τη φιλολογική και επιγραφική παράδοση, έχει επισημανθεί από την έρευνα¹³.

Οι παλιότεροι μελετητές θεωρούν ότι η χρονολόγηση των οχυρώσεων στο *Μεγάλο Καστρί* ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους. Σε έγγραφό

11. Δεν κατέστη δυνατή η τοπογραφική αποτύπωση της οχύρωσης.

12. Για τη θέση *Κάστρο* στο Βρωμοπήγαδο, βλ. Ν. Πουλακάκης, *ΑΔ* 62 (2007), Χρονικά (υπό εκτύπωση).

13. Βλ. τελευταία Θ. Στεφανίδου-Γιβερίου, *Ανασκαφή Δίου. Τόμος 1. Η οχύρωση*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 132 και σημ. 197 και 198· Μ. Φιλήμονος-Τσοπότου, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Αθήνα 2004, σσ. 116-117 και σημ. 584 με προγενέστερη βιβλιογραφία· Λ. Ι. Μαργακού, *Αμοργός II. Οι αρχαίοι πύργοι*, Αθήνα 2005, σσ. 165-166 και σημ. 441-442.

του 1969 προς τον Σταθμό Χωροφυλακής Κουμαριάς ο τότε επιμελητής αρχειοτήτων Ι. Τουράτσογλου επιστά την προσοχή «*δια την ακεραιότητα του τε προϊστορικών χρόνων περιβόλου τειχών εις θέσιν Καστρί*», ενώ πρόσφατα οι Λ. Στεφανή και Ν. Μερούσης κατατάσσουν τη θέση στην Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου¹⁴.

Κατά την επιφανειακή έρευνα και τις τρεις δοκιμαστικές τομές στον βόρειο λόφο βρέθηκε λιγοστή κεραμική, λόγω της πολύ μικρής επίχωσης του εδάφους, η οποία δεν οδηγεί σε ασφαλή συμπεράσματα για τον χρόνο κατασκευής των τειχών και τη διάρκεια χρήσης του χώρου, ενώ και ο τρόπος δόμησης των τειχών με αργολιθοδομή δεν αποτελεί ασφαλές χρονολογικό τεκμήριο, καθώς συναντάται σε όλες τις εποχές¹⁵. Ωστόσο, μερικά όστρακα ανήκουν πιθανόν στους ελληνοιστικούς – ρωμαϊκούς χρόνους, ενώ δεν εντοπίστηκε κεραμική, η οποία μπορεί με βεβαιότητα να αναχθεί στην προϊστορική εποχή, αν και, όπως έχει επισημανθεί, τα ευρήματα από τα ανασκαφικά στρώματα εντός των τειχών προσδιορίζουν χρονολογικά όχι τόσο την κατασκευή τους, όσο κυρίως τη χρήση των συγκεκριμένων χώρων, η οποία είναι πιθανόν να είναι μεταγενέστερη από τα τείχη¹⁶.

Ίσως πάντως δεν είναι άσχετο το γεγονός, ότι στο παραπάνω έγγραφο ο κ. Ι. Τουράτσογλου επιστά την προσοχή των αρχών «*του εις θέσιν Ποταμιά ευρισκομένου εκτεταμένου νεκροταφείου ρωμαϊκών χρόνων, ένθα... ανευρίσκονται συχνάκις τάφοι*», καθώς η ύπαρξη νεκροταφείου υποδηλώνει την ύπαρξη οικισμού της ίδιας εποχής, με τον οποίο μπορεί να σχετίζονται οι οχυρώσεις. Η θέση του νεκροταφείου εντοπίζεται πιθανότατα σε ομαλή χερσαία έκταση ΒΔ της θέσης *Μικρό Καστρί*, όπου σύμφωνα με τους κ.κ. Στ. Λιούλια και Δ. Μησιάκα, κατά τη δεκαετία του '50 και '60, όταν η

14. Λ. Στεφανή – Ν. Μερούσης, «Τοπίο στην ομίχλη. Η 2η χιλιετία στην κεντρική πεδιάδα της Δυτικής Μακεδονίας», *Β' Διεθνές Διεπιστημονικό Συμπόσιο. Η Περιφέρεια του Μυκηναϊκού Κόσμου*, 26-30 Σεπτεμβρίου, Λαμία 1999, Πρακτικά (Γενική επιμέλεια Ν. Κυπαρίσση-Αποστολικά, Μ. Παπακωνσταντίνου), Αθήνα 2003, σ. 229.

15. Α. Ορλάνδου, *Τα υλικά δομής των αρχαίων Ελλήνων και οι τρόποι εφαρμογής αυτών κατά τους συγγραφείς, τας επιγραφάς και τα μνημεία*, Τεύχος 2, Αθήνα 1959-60, σ. 245. Σύμφωνα με την Καραμήτρου-Μεντεσιδη, *ό.π.* (σημ. 7), σ. 257, η μορφή που παρουσιάζουν πολλές θέσεις στις οποίες τα τείχη έχουν κατασκευαστεί με ξερολιθιά οφείλεται στη σύσταση των πετρωμάτων που χρησιμοποιήθηκαν. Για ένα κάστρο κτισμένο με αργούς λίθους κοντά στο σημερινό χωριό Ορεινή Σερρών, το οποίο χρονολογείται στη Ρωμαϊκή εποχή, βλ. Δ. Κ. Σαμσάρης, «Αρχαίο Κάστρο και μεταλλουργείο σιδήρου κοντά στο σημερινό χωριό Ορεινή Σερρών», *Μακεδονικά* 19 (1979) 240-251. Για τη χρησιμοποίηση του συστήματος τοιχοποιίας ως μέθοδος χρονολόγησης, βλ. R. L. Scranton, *Greek Walls*, 1941. Πρβλ. και Στεφανίδου-Τιβεριού, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 132 και σημ. 198, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.

16. Φιλήμονος-Τσοπότου, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 117.

έκταση καλλιεργούνταν, ανευρίσκονταν ανθρώπινα οστά, νομίσματα και τμήματα αγγείων¹⁷.

Τα συγγενέστερα δημοσιευμένα παραδείγματα οχυρώσεων με όμοια χαρακτηριστικά ως προς την επιλογή της θέσης εγκατάστασή τους και τη διάταξη και τον τρόπο δόμησης των τειχών τους συναντώνται σε όλη τη Βαλκανική χερσόνησο, από την Αλβανία¹⁸ ως και τη Θράκη¹⁹, χρονολογούνται δε από την Εποχή του Χαλκού και κυρίως από την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου μέχρι και την ύστερη αρχαιότητα.

Σε όλη τη Μακεδονία συναντούμε ανάλογες οχυρές θέσεις. Στη δυτική πλευρά του Βερμίου όρους, το οποίο αποτελούσε το όριο μεταξύ της Κάτω και Άνω Μακεδονίας και το σύνορο της Βοττιαίας με την Εορδαία και την Ελίμεια, έχουν εντοπιστεί πολλές οχυρωμένες θέσεις στις ορεινές διαβάσεις που ένωναν τις περιοχές αυτές²⁰. Στις βόρειες υπώρειες των Πιερίων έχουν, επίσης, εντοπιστεί έξι «κάστρα»²¹. Οι οχυρώσεις αυτές διαμόρφωναν ένα αμυντικό δίκτυο και είχαν μεγάλη στρατηγική και οικονομική σημασία καθώς εξασφάλιζαν την προστασία των οδών προσπέλασης μεταξύ των περιοχών της Κάτω και Άνω Μακεδονίας.

17. Πρόσφατα επίσης μας παραδόθηκε ένα χάλκινο νόμισμα Λάρισσας του 4ου αι. π.Χ., το οποίο βρέθηκε σε οικόπεδο στον οικισμό της Κουμαριάς. Για παράλληλο βλ. *SNG. The Royal Collection of Coins and Medalls. Danish National Museum, Volume Three, Thessaly - Illyricum*, New Jersey 1982, αρ. 138.

18. G. Karaiskaj, «Les fortifications Illyriennes du Premier Age du Fer dans les environs de Korçe», *Iliria* 4 (1976), 197-221· N. Ceka, «La naissance de la vie urbaine chez les illyriens du sud», *Iliria* 2, (1983), 135-192.

19. Για τις οχυρώσεις στη Θράκη βλ. ενδεικτικά Ε. Τσιμπίδης-Πεντάζος, *ΠΑΕ* (1971), 90-102· Ζ. Γοδέβα, «Les forteresses thraces», *Pulpudeva* 1 (1974), 34-39· Μ. Čičikova, «Habitats et forteresses thraces du ier millenaire av. n. ere», *Pulpudeva* 1 (1974) 15-33· I. Panajotov, «New Data about the Thracian Fortresses in the Rhodope Mountains», *Pulpudeva* 2 (1976) 306-314· I. Panajotov, «Problemes des forteresses thraces dans les Rhodopes», *Thracia* 4 (1977) 47-58· Τ. Dremsizova-Neltchinova – Ν. Guisdova, «Forteresses thraces dans les Rhodopes», *Actes du Ile congrès international de thracologie, Bucarest, 4-10 septembre 1976*, București 1980, σσ. 365-374.

20. Οχυρώσεις στη δυτική πλευρά του Βερμίου όρους αναφέρονται κοντά στους οικισμούς Δροσιά, Πύργοι, Μεσόβουνο, Κομνηνά, Καρνοχώρι, Ερμακιά, Σπηλιά, Πολύμηλος, ενώ στην ανατολική στον Άγρα, στη Μαρίνα και τους Γεωργιανούς, βλ. Δ. Κ. Σαμψάρης, *Ιστορική Γεωγραφία της ρωμαϊκής επαρχίας Μακεδονίας. Το τμήμα της σημερινής Δυτικής Μακεδονίας*, Θεσσαλονίκη 1989, σσ. 55, 175-178· Κ. Γ. Χατζηνικολάου, «Συμβολή στη μελέτη της ιστορικής γεωγραφίας της Άνω Μακεδονίας», *Μακεδονικά* 38 (2009) 6. Για έναν οχυρωματικό περίβολο, μια «ακρόπολη», στο πιο ψηλό ύψωμα στο πέρασμα του Αλιάκμονα στο Βέρμιο, βλ. Κοτταρίδη, ό.π. (σημ. 2), σ. 218.

21. Α. Κοτταρίδη, «Από τη νεκρόπολη των Αιγών στον νεολιθικό οικισμό των Πιερίων», *ΑΕΜΘ* 14 (2000) 533.

Πρωτοπόρος στην έρευνα των οχυρωμένων θέσεων στον Νομό Κοζάνης ήταν Α. Κεραμόπουλος, ο οποίος με μελέτες του στο τέλος της δεκαετίας του '20 και τις αρχές της δεκαετίας του '30 περιέγραψε πολλές θέσεις και προχώρησε τόσο στην ερμηνεία της λειτουργίας των χώρων αυτών, όσο και στην γενική πρόταση χρονολόγησής τους με βάση ιστορικά κριτήρια σε μια πρώιμη περίοδο, πριν το 700 π.Χ. Τις ερμηνεύει ως φυλακτήρια, ως χώρους δηλαδή καταφυγής σε καιρό πολέμου, οι οποίοι παράλληλα ελέγχουν τις διαβάσεις και τα σύνορα μεταξύ των βασιλείων της Άνω Μακεδονίας²².

Την άποψη αυτή δέχεται και η Γ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, η οποία θεωρεί πρωτεύοντα τον ρόλο των θέσεων αυτών ως αμυντικών φρουριών – καταφυγίων. Οι έρευνές της στην επαρχία Βοΐου του Νομού Κοζάνης έδειξαν την παρουσία δώδεκα οχυρωμένων θέσεων, οι οποίες παρουσιάζουν πολύ κοινά χαρακτηριστικά με την αντίστοιχη θέση στην Κουμαριά ως προς τον τρόπο κατασκευής των τειχών, την επιλογή των θέσεων σε σημεία με αδυναμία πρόσβασης από τη μία τουλάχιστον πλευρά και τέλος το υψόμετρο, που σε πολλές περιπτώσεις ξεπερνά τα 1.000 μ. Όλες αυτές οι θέσεις έχουν μια κατασκευαστική φάση που χρονολογείται στα ελληνιστικά – ρωμαϊκά χρόνια, ενώ για τις περισσότερες υπάρχει μια πρωιμότερη φάση της Εποχής Χαλκού ή Σιδήρου²³.

Στην περιοχή της Καστοριάς δύο ανάλογες θέσεις χρονολογούνται από τον Ν. Μουτσόπουλο στα προϊστορικά χρόνια²⁴. Οι πρόσφατες έρευνες του Γ. Πίκουλα στην Πίνδο στο τμήμα που ανήκει στον Νομό Γρεβενών είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό αρκετών οχυρών θέσεων.²⁵ Από τα συμπερά-

22. Α. Δ. Κεραμόπουλου, «Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία», *ΑΕ* (1932), 48-114 ο ίδιος, «Ανασκαφαί και έρευναι εν τη Άνω Μακεδονία. Δ'. Ο εμφύλιος πόλεμος μεταξύ Πομπηίου και Καίσαρος (48 π.Χ.)», *ΑΕ* (1933), 40-42.

23. Πρόκειται για τις θέσεις Λευκό Κάστρο ή Καστρί στον Ανθότοπο, Καστρώλλι στη Γαλατινή, Δραγασιά, Ριζό στο Δρυόβουνο, Εράτυνα, Ξανθόπτωρος στην Καλαμιά, Πύργος στην Κορυφή, Καστρί στη Μεταμόρφωση, Σταυρός ή Κελιά στο Μικρόκαστρο, Γλα στο Παλαιόκαστρο, Γκραντίσκα ή Δόντι στον Πεντάλοφο και Καστράκι στη Σιάτιστα, βλ. Καραμήτρου-Μεντεσίδη, *ό.π.* (σημ. 7).

24. Πρόκειται για τις οχυρώσεις στο ύψωμα Αγ. Αθανάσιος ανατολικά της Καστοριάς και στην κορυφή Βίγλα κοντά στη θέση Ψαλίδα δυτικά από την Καστοριά, βλ. Ν. Μουτσόπουλος, «Η Καστοριά, Ιστορία-Μνημεία-Λαογραφία. Από την ίδρυση της μέχρι τον 10 μ.Χ. αι. Προϊστορική, Ιστορική και Παλαιохριστιανική Εποχή», *ΕΕΠΣΑΠΘ ΣΤ'*, 1 (1973-1974), 1974, 373-403.

25. Γ. Α. Πίκουλας, «Οι διαβάσεις της Πίνδου και ο Φίλιππος Β΄», *Αρχαία Μακεδονία VII. Η Μακεδονία από την Εποχή του Σιδήρου έως το θάνατο του Φιλίππου Β΄. Ανακονώσεις κατά το Έβδομο Διεθνές Συμπόσιο, Θεσσαλονίκη, 14-18 Οκτωβρίου 2002*, Θεσσαλονίκη 2007, σσ. 209-220 Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Α΄ Περίο-

οματα της έρευνάς του προκύπτει ότι μερικές θέσεις²⁶ παραβιάζουν την υψομετρική γραμμή των 1000 μ., όπως και στην περίπτωση μας, ενώ η διάρκεια ζωής τους εκτείνεται από τα υστεροκλασικά χρόνια, το β' μισό του 4ου αι. π.Χ. ως τα ύστερα ρωμαϊκά χρόνια, τον 4ο αι. μ.Χ. Κατά την άποψή του η οργάνωση του οδικού και αμυντικού δικτύου της βόρειας Πίνδου θα πρέπει να πραγματοποιήθηκε στην εποχή του Φιλίππου Β', καθώς οι κατά καιρούς επιχειρήσεις του κατά των Ιλλυριών προϋπέθεταν την απόλυτη εδραίωση της εξουσίας του στον χώρο της ΒΑ Πίνδου. Η γεωγραφική κατανομή των θέσεων, τα φυσικά χαρακτηριστικά τους (φύσει οχυρές θέσεις με απρόσκοπτη θέα) και η κοινή τους χρονολόγηση με βάση την κεραμική δείχνουν ότι ανήκουν σε ένα δίκτυο, προδίδουν δηλαδή ενιαίο, ταυτόχρονο, κρατικό σχεδιασμό²⁷.

Συμπερασματικά μπορούμε να υποστηρίξουμε τα ακόλουθα:

(1) Το *Μεγάλο Καστρί* και οι τρεις νέες οχυρώσεις που εντοπίστηκαν παρουσιάζουν κοινά χαρακτηριστικά τόσο ως προς την επιλογή των θέσεων εγκατάστασης σε υψώματα με απόκρημη τη μια πλευρά τους (*Μεγάλο Καστρί*, *Μικρό Καστρί*, *Κάστρο Βρωμοπηγάδου*), όσο και ως προς τον τρόπο δόμησης των τειχών με αργούς λίθους. Οι τρεις θέσεις στην κοιλάδα της Κουμαριάς χυροθετούνται σε υψόμετρο περί τα 700 μ., ενώ αρκετά υψηλότερη είναι η θέση στο *Μεγάλο Καστρί* σε υψόμετρο που φθάνει τα 1200 μ. Όλες οι θέσεις έχουν οπτική επαφή μεταξύ τους, γεγονός σημαντικό για την έγκαιρη ειδοποίηση σε περίπτωση εισβολής του εχθρού και την οργάνωση της

δος (2002-03): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 16 (2002) 669-677 Γ. Α. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Β' Περίοδος (2003): Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 17 (2003) 611-618 Γ. Α. Πίκουλας, «Διασχίζοντας την Πίνδο. Γ' περίοδος [2002]: Μεθόριος Νομού Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 18 (2004) 641-647 Γ. Α. Πίκουλας, «Από την Πίνδο στον Όλυμπο. Απολογισμός και σχεδίασμα», *ΑΕΜΘ* (2006), 587-590.

26. Καστρί Πολυνερίου (περί τα 1200 μ.), Καστρί Φιλιππαιών (1192 μ.), Πέτρα Μεσολουργίου (1326 μ.), Άγιος-Λιας Πρόσοβορου (1399 μ.). Επιπλέον για το Καστρί Πολυνερίου βλ. Στ. Δρούγου, 2006. «Ανασκαφή στο Καστρί Πολυνερίου Αλατόπετρας Ν. Γρεβενών», *ΑΕΜΘ* 20 (2006) 895-900, όπου και η προγενέστερη βιβλιογραφία.

27. Οι νέες έρευνες του Γ. Πίκουλα στη βόρεια Περααβία είχαν ως αποτέλεσμα τον εντοπισμό και μιας άλλης οχυρής θέσης με ανάλογα χαρακτηριστικά. Πρόκειται για τη θέση Παλιόκαστρο ή Κούκος, βορειοανατολικά από το χωριό Σαραντάπορο, η οποία βρίσκεται σε υψόμετρο 1.106 μ. Σε λόφο εντοπίστηκε «ενυδάτος οχυρωτικός περίβολος» που περιτρέπει την κορυφή του σε μήκος 468 μ. Η κεραμική, εκτός από λίγα χειροποίητα όστρακα, χρονολογείται κυρίως στον 5ο-6ο αι. μ.Χ., βλ. Γ. Πίκουλας, «Διασχίζοντας τον Όλυμπο: οδικό δίκτυο και άμυνα στην Περααβία (2008-2010). Η έρευνα του 2008», *ΑΕΜΘ* 22 (2008) 253-254, εικ. 7-8.

άμυνας. Πρόκειται εξάλλου για σημαντικά τεχνικά έργα. Μόνο στο *Μεγάλο Καστρί* το τείχος, πλάτους περί τα 1,70 μ. και ύψους πάνω από 2 μ., έχει και στους δύο λόφους συνολικό μήκος περί τα 800 μ. Τα χαρακτηριστικά αυτά υποδηλώνουν ότι όλες οι παραπάνω θέσεις θα πρέπει να ανήκουν σε ένα ενιαία οργανωμένο δίκτυο ορεινών οχυρωμένων θέσεων που πιθανότατα είναι σύγχρονες και πραγματοποιήθηκαν από μια ισχυρή κρατική διοίκηση.

(2) Η χρονολόγηση κατασκευής των οχυρώσεων αυτών και η διάρκεια χρήσης τους είναι ένα θέμα, που με βάση τα σημερινά δεδομένα, θα πρέπει να παραμείνει ανοικτό. Οι λιγοστές, ωστόσο, ενδείξεις από την κεραμική που περισυλλέχθηκε στο *Μεγάλο* και το *Μικρό Καστρί* μας κατευθύνουν μάλλον προς στην ύστερη κλασική – ελληνιστική εποχή και πιθανός υποψήφιος για την πραγμάτωση του έργου αυτού θα μπορούσε να είναι ο Φίλιππος Β', όπως έχει υποστηριχθεί για ανάλογες οχυρωμένες θέσεις της Πίνδου στον Νομό Γρεβενών. Είναι άλλωστε γνωστό ότι ο Φίλιππος Β' για πρώτη φορά χρησιμοποίησε την οχύρωση πόλεων ως μέσο για να εδραιώσει τον μακεδονικό έλεγχο στην κεντρική Ελλάδα²⁸.

(3) Ο σκοπός δημιουργίας των θέσεων αυτών ήταν διττός. Αφενός μεν η προστασία των αγροτικών – πομενικών πληθυσμών της περιοχής σε περιπτώσεις εισβολών και αφετέρου η δημιουργία στρατιωτικών φυλακείων για τον έλεγχο των νοτίων διαβάσεων του Βερμίου όρους από τη Βοττιαία στην περιοχή της αρχαίας Ελίμειας και Εορδαίας. Μια τέτοια διάβαση ξεκινά από την κοιλάδα της Κουμαριάς και μέσω του Ξηρολίβαδου φθάνει είτε στην Ακρινή στις δυτικές υπώρειες του Βερμίου, είτε μέσω της Καστανιάς στον Πολύμηλο Κοζάνης²⁹. Οι διαβάσεις αυτές στις πλαγιές του Βερμίου όρους είναι σχετικά ομαλές, καθώς λείπουν οι μεγάλες κλίσεις και παρά την πληροφορία του Ηροδότου³⁰, σύμφωνα με την οποία το Βέρμιο ήταν άβατο τον χειμώνα, θα πρέπει να αποτελούσαν συχνό δρόμο επικοινωνίας μεταξύ της Κάτω και Άνω Μακεδονίας. Μάλιστα το συμπέρασμα της Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, μετά την πειραματική πραγματοποίηση της διάβασης του Βερμίου όρους το 1997, από την Αιανή στη Μίεζα μέσω της Ακρινής και του Σελίου, είναι ότι η ορεινή διάβαση μέσω Βερμίου ήταν ευχερέστερη σε

28. Θ. Στεφανίδου-Τιβεριού, *ό.π.* (σημ. 13), σ. 44 και σημ. 154· A. W. Lawrence, *Greek Aims in Fortification*, Oxford 1979, σ. 120· N. G. L. Hammond, *Φίλιππος ο Μακεδών*, Π. Θεοδωρίδης (επιμ.- μτφ.), Θεσσαλονίκη 1997, σσ. 83-88. Για την πολιτική του Φιλίππου Β' απέναντι στους λαούς που απειλούσαν τη Μακεδονία από τον βορρά, βλ. H. J. Dell, «Ο Φίλιππος και οι βόρειοι γείτονες της Μακεδονίας», στο Λ. Δ. Λουκοπούλου – Μ. Β. Χατζόπουλος (επιμ.), *Φίλιππος Βασιλεύς Μακεδόνων*, Εκδοτική Αθηνών, Αθήνα 1980, σσ. 90-99.

29. Για τις διαβάσεις του Βερμίου όρους βλ. Σαμσάρης, *ό.π.* (σημ. 20), σσ. 30, 35, 54.
30. Ηρόδοτος, VIII, 138.

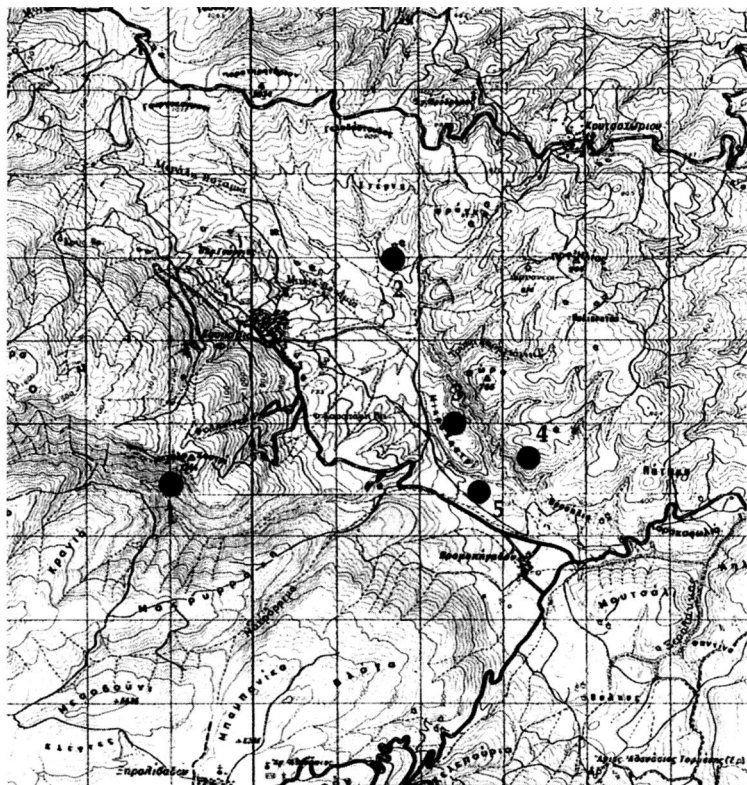
σύγκριση με τους δρόμους κατά μήκος του Αλιάκμονα ποταμού για την επικοινωνία της Κάτω με την Άνω Μακεδονία³¹.

Την φετινή χρονιά συμπληρώθηκαν 50 χρόνια-από την πρώτη επίσκεψη του Φ. Πέτσα στο *Μεγάλο Καστρί*. Η επέτειος αυτή αποτελεί επιπλέον κίνητρο για τη συνέχιση της έρευνας σε μια περιοχή ανερευνήτη ακόμα αρχαιολογικά, πράγμα το οποίο ελπίζουμε να καταστεί δυνατόν στο εγγύς μέλλον³².

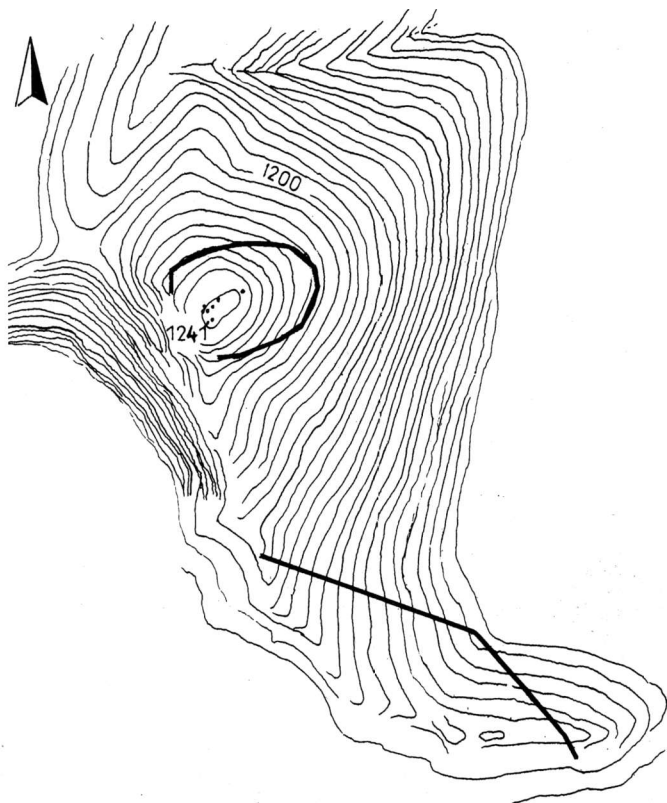
ΝΕΚΤΑΡΙΟΣ ΠΟΥΛΑΚΑΚΗΣ

31. Γ. Καραμήτρου-Μεντεσιδή, «Από την Ελμιώτιδα στην Κάτω Μακεδονία. Σύγχρονες πορείες και αρχαίες διαβάσεις», *Μνείας Χάριν. Τόμος στη μνήμη Μαίρης Σιγανίδου*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 109.

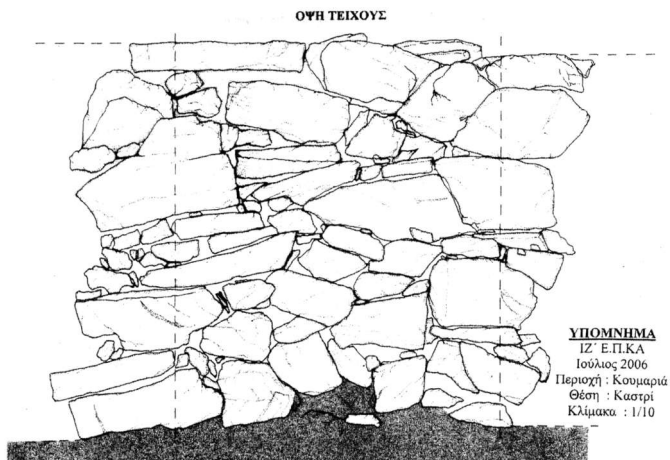
32. Θερμές ευχαριστίες οφείλω στον σχεδιαστή Θ. Τηλιόπουλο για τη σχεδιαστική αποτύπωση τμήματος του τείχους στο Μεγάλο Καστρί, τους τοπογράφους Γ. Γκάτσο και Θ. Τριανταφυλλίδη για την τοπογραφική αποτύπωση της οχύρωσης στην ίδια θέση, την επίτιμη έφορο αρχαιοτήτων κ. Μ. Λιλιμπάκη-Ακαμάτη για τη στήριξη της για την πραγματοποίηση της έρευνας, τους συναδέλφους Ειρ. Ψαρρά και Γ. Γραιοκό για τις συζητήσεις για το θέμα, καθώς και την Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών για την πρόσκλησή τους στη διημερίδα αυτή για τη Μνήμη του Φωτίου Πέτσα.

Εικ. 1. Χάρτης της ευρύτερης περιοχής της Κουμαριάς. Σημειώνονται οι θέσεις έρευνας:
 1. Μεγάλο Καστρί, 2. Πάτωμα, 3. Μικρό Καστρί, 4. Βρωμιόπηγαδο, Κάστρο, 5. Βρωμιόπηγαδο,
 Κιβωτιόσχμος τάφος.

Ειχ. 2. Μεγάλο Καστρί. Τοπογραφική αποτύπωση των τειχών.

Εικ. 3. Μεγάλο Καστρί. Σχεδιαστική απόδοση εξωτερικής πλευράς τμήματος τείχους στον βόρειο λόφο.

Εικ. 4. Μεγάλο Καστρί. Τμήμα της εξωτερικής πλευράς του τείχους στον βόρειο λόφο.

Εικ. 6. Μεγάλο Κασπρί. Ορθογώνια περιγοειδής κατασκευή στον βορειοανατολικό τμήμα του τείχους στο βόρειο λόφο.

Εικ. 5. Μεγάλο Κασπρί. Τμήμα του τείχους στον βόρειο λόφο.

Εικ. 7. Μεγάλο Καστρί. Πυργειδής κατασκευή σε σχήμα Γ και η πύλη στην ανατολική πλευρά του τείχους στον βόρειο λόφο.

Εικ. 8. Μεγάλο Καστρί. Άποψη από ΒΔ του διατειχίσματος στον νότιο λόφο.